

OBRETNJE

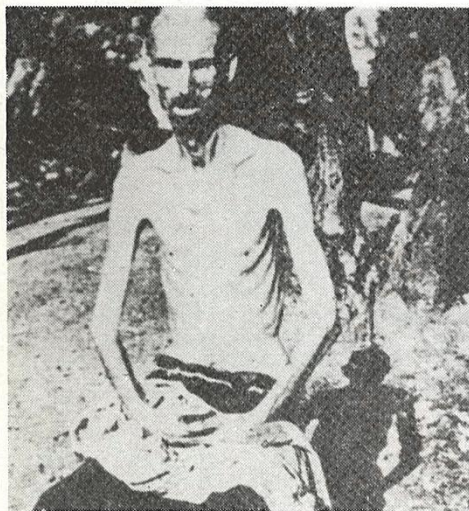
LOGORSKI VEK

Jovan Zivlak

logori nisu postojali,
naše postojao ni dželat, ni mučitelj,
naše rane su lažne,
jauci nestvarni, nebo niko nije

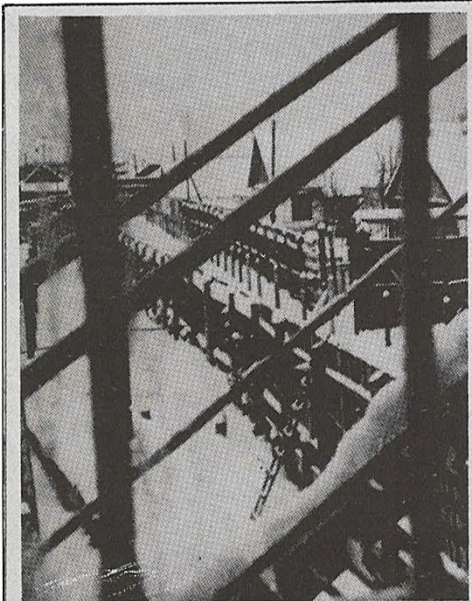
prizivao

niko otišao na put bez povratka .
sestre
majke
lažna su srodstva,
naša je patnja privid, opomena izlišnost,
po stratištima su likovi iz priča
pitanja su prastare gatke
svuda su samo senke promena
koje se nisu dogodile
i događaja koji neće otpočeti,
ubice nema, ni islednika
ni razmene između života i smrti
ni anđela ni njegovog tamnog brata
ni oca ni sina
ni sestrinskog pokrova pod zidinama
ni molitvi pod hrastom i plaća na vodi
ni ropca na kamenu,
ni tame u blatu,
nema ni talaca ni svedoka
ni deteta razapetog u košmarnoj pustoši
ne teče voda ni sunce ne sija
ne postoje reči koje će nas razrešiti smrti
ni obraćenik koji pamti obretenje
ni izgnanik koji huli na izgnanstvo,
o anđele čutnje
o baštiniče mera
ako ništa nije postojalo ako se ništa nije
dogodilo
zašto tvoje srce dubi sečivo ničega
zašto se osvrćeš za senkama u ovoj crnoj
večnosti
i kome ćeš zahvaliti što si još uvek živ.

Logoraš u italijanskom fašističkom logoru Kampor, na Rabu

Jovica Aćin

SADRŽAJ

Obretenje / Jovan Zivlak	282
Logorski vek / Jovica Aćin	282
*	
Solovke / Remon Dige	285
*	
Rad / Gustav Herling-Grudinski	292
Logorske priče / Tadeuš Borovski	300
*	
Prosečna starost: šest i po godina / Dragoje Lukić	307
*	
Budina priča / Dragoljub Jovanović	310
Grgur-pas / Ivan Studen	320
Ispovijest Vukašina Milinčića / Ćedo Vulević	321
Svi protiv svakog ponaosob / Dragoslav Popović	323
Ženski deo raja / Đ. M. Kiklica	330
Likovi / Radoslav V. Sandić	335
Mališa / Milorad Todorović	340
Šta sam shvatio / Dragoljub Heraković	348
Dve munjevite lekcije o »đavoljem ostrvu« / Berislav Kosier i Dragutin Dobrivojević	354
Iz mog svedočanstva / Anatolij Marčenko	356
*	
Glava u kibli, a može i gore / Slavko Lebedinski	363
Golootočki Marche funèbre / Vesna Parun	366
*	
Lirika o Jasenovcu / Dragan Lakićević	372

Smrtnost interniranih je ionako bila visoka, što od batina, što od ostalih logorskih muka, pothranjenosti (najviše dvaput dnevno im je davano ponešto kruha i tanke čorbe od kupusa, ponekad i drugo, ali ne osobito jače), zarazne prijavštine, strogih utamničenja. . . No, o još drastičnijoj smrtnosti, svakojakim svirepim nalazima se brinuo zapovednik »redarstvene službe«. Nijedan dan nije prolazio bez umiranja, kako zapisuje tamošnji župnik Ljudevit Petrak kad se u svom letopisu osvrće na logor Pleternicu koji je bio instaliran, u istoimenom mestu, u takozvanoj Trenkovojoj vojarni, čije je masivno, jednospratno kvadratno zdanje, s visokim prizemljem, i s vlažnim »vlastelinskim magazinom« u njemu, već posve nehigijensko i propušno, podignuto još tokom XVIII stoleća, kada je taj kraj bio »središte velike gospoštije«. Logor je bio nadomak železničke stanice, a kroz mesto je poticala reka Orlava. Rečeni zapovednik, Nikola Stojić, inače »vatreni pristaša austrougarske monarhije«, između ostalog je 6. januara 1915. godine, »natjerao logoraše da se kupaju u Orljavi, a Orlava bijaše smrznuta«. Bila je, zapravo, mečava, a »zapovednik je zjurado izabrao pravi čas da opere žrtve u blatnjavoj vodi pod ledom, za njihov Božić. . .

Mnogi istraživač istorije smatra da je tek s početkom prvog svetskog rata okončan prošli i, u pravom smislu, počeo dvadeseti vek. No, na njegovom istinskom obodu nije naprosto sarajevski atentat, ili činjenica da je Austrougarska zaratila protiv Srbije, nego istoriografski odveć zaboravljena pojava prvih logora u njihovom modernom značenju, političkog interniranja i masovnog uklanjanja civilnog življa, bilo po osnovu verskih, ideoloških, nacionalnih ili rasnih pojmova neprijatelja. Započeto je izolovanje i uništavanje naroda. Mnoga su, tako, afrička plemena zauvek istrebljena u logorima i prečutanim pokoljima po kolonijalističkim projektima. Istovremeno, počev od 1914. godine i održanog »veleizdajničkog procesa« u Banjaluci, austrougarska monarhija je formirala logorsku mrežu koja se protezala od Bosne preko Slavonije do Madarske. U logore su transportovani i saterivani svi »politički opasni, sumnjivi i nepouzdati«, naročito s pograničnog područja prema Srbiji, iz Srema (bilo je zatočeno bezmalo pola Srema), Banata, Bosne i Hercegovine¹. . . Masovna represija je iziskivala osnivanje logora (po broju oko 50, prihvatnih i stalnih) najpre u Aradu, Njiregaziju i drugde po Madarskoj, koji su ubrzo

nakrcani, te je neizbežno došlo i do nicanja koncentracionih logora u južnoslovenskim krajevima. Od potonjih, postoje dokumentovani podaci za najmanje dvadeset. U njima su logorske mere zaoštrene, naročito posle vojnog poraza avgusta 1914. godine, pa su ustrojene i logorske »zaštitne čete« (po rečima istoričara Đorđa Stankovića, one su se zvale »pučko-ustaši«²). Cela sela su opljačkana, mnoga spaljena, a celokupno stanovništvo sprovedeno u logorske »prostorije«, čitava domaćinstva terana u logore gde su služila kao besplatna radna snaga. Logoraši su mučeni, izgladnjivani, pa i ubijani, te izvrgavani sistematskom stradanju u teško podnošljivim uslovima tih ranih ovovekovnih logora.

I da bi moderna slika satiranja bila potpuna: na logorašku sudbinu su

već postalo istorijski posao. To je, još više, već pozvanje; poziv kojem moć, i svako s nezajažljivim apetitom na nju, najposle ne može da odoli. Našem logorskom svetu — čije je novovekovno seme izasuto jednom i zauvek ispod krila anđela uništenja po vaskolikim državama i državicama, u verama, ideologijama, nacijama i rasama — obećana je planetarna i nuklearna podrška.³ Njeni krediti su otvoreni i beskrajni. Dok budemo rekli »rešenje«, eto rešenja. Nećemo ni znati da smo ga tražili kad nas nade, kao što s njim na domaku još ne znamo ima li uopšte kraja ovom veku. Samo će nas neka rampa, špalir, prozivka s prigodnom selekcijom, čekati posle oštrog i dugog, poput sto godina gluvila, piska pred poslednjom stanicom.

gospodare... Barake, paviljoni, zone, žice, ambulante za torturu, drvljanici leševa... Nisu to nikakvi košmari nego nesanića zbilje.

Ali, usudite li se da čitate, biće vam rečeno malo, nedovoljno da doista pojmite da je to postojalo, i da se ono još nije od nas oprostilo. Da, nedovoljno. No, već i toliko — jeste nepodnošljivo...

Vrag je odneo šalu pre stotina godina. Hoće li se ona ikada više vratiti, dok logori traju, preporučaju se, novi pripremaju!? Još se u njima vidi konačno rešenje. Proganjanja, getoizacije i bespoštedni masakr su samo jednostavni uvod u svet u kome administrira modernizovana ekonomija smrti.

Ima li nečeg strahotnijeg od pukog umiranja? Da, postoji logorski »ob-

Decu je lečnik i upravnik logora u Sisku, Antun Najžer, istrebljivao i zatrovanim injekcijama koje su ostavljale crne tragove...

osuđivane i žene, u logore stacionirana i deca. I njih je, o Badnjidan, u Orljavu krvnički, kao stoku, naterao stražarski zapovednik pleterničkog logora. Deca-»neprijatelji« i žene-»neprijateljice«, od nepodavljenih, nedugo potom su, sledeni, poumirali.

Zapis o pisku

Mislite prošlo je, a ono se tek buđi; proteže se krepko iza naših leđa. Zapisuje nas i broji. Broji decu, ženu, stare, bolesne. Zauzima porodilišta i nevidljiva groblja. Iza leđa nam se spremaju transporti, tranzitne stanice, raskužne prostorije, računovodstva logorskog sveta. To je

A vi? Da li se bojite istine? Plašite se rana i krvarenja? Nemojte nas, onda, čitati, sklopite oči, ne okrećite ih, i neka vas vode.

Tobožnje istinoljublje koje za pokriće ima logore ovoga veka i sveta najstravičnija je laž koja bi da svrši sa životom i koja ne okončava samo s mukama u krajnjem gladi i iscrpljenosti, u ruinirajućem radu, u ledu i pod žarkim suncem, u močvarama, u gušenjima, pećima, pod nožem... — ona produžava i u ćutanju, zaboravu, u poricanjima. I ona se obnavlja; u ciglanama, kojih gotovo da nijedan logor nije bio lišen, zida nove logore i logorčiče, rađa logornike, krvnike,

red« muka i smrti. To i nije zločinstvo kao ostala, nego zločin koji se domogao ravni svirepe tehnologije. Ili je, možda, čovekova iskonska svirepost tek s bezdušnošću tehnologije dobila svoju najbolju priliku sklopivši s njom večni sporazum?

Čovekovo veliko zatvaranje, koje je tesno pratilo duh civilizacije, u našem je dobu konačno poprimilo oblik koncentracionih logora. U današnjem vidu, to je pojava nevidena u ranijim vekovima. Po njoj će se ovaj vek prepoznati. Taj moderni izum masovnog isključivanja zaveštavamo, sa svoje strane, budućim vremenima, ako ih bude.

Izolovanje, istrebljivanje, prevaspitavanje, kažnjavanje, koliko god izgledali jasni i nedvosmisleni, tek su maskirani izrazi za spoj racionalnog i iracionalnog, koji je — u strategiji moći protekle iz instinkta smrti — uperen protiv života. Teorije, ideologije, politike, čitav jedan religijski kompleks koji podrazumeva totalitarne elemente i njihovo ulančavanje u poredak identiteta, u brisanje razlika, naprosto je, ulučujući istorijske pogodnosti i sticaje vlasti, instrumentarijum tog instinkta koji se, ne brinući više o varljivim razlikovanjima pojavnog i suštinskog, artikuliše kao neuporediva arhitektura uma. On je poziv zlu u čoveku i svetu, poziv koji smo najposle prihvatili.

Posle izuma logora, polazeći iz iskustva našeg logorskog sveta, više ništa u nama i s nama ne može i ne sme biti isto. U strahu pred rizikom promena, vrtimo se u krugu, neprestano obnavljajući uslove pod kojima se logorski svet preporada.

Zašto sam pomislio da pisanje može biti mogućnost, ne spasa i iskupljenja, nego krika kad je užas neizreciv, da može biti prilika za izvesnu supstancu na kojoj će se reljefno ocrtavati neobjašnjivo iskustvo logorskog sveta? Ako se sve što doživljavamo može takoreći ispisati, logorsko iskustvo je nepisivo. I stoga, pomišljam, samo u pisanju možemo, u njegovim pukotinama, grčevima, preko njegovih rezova, evocirati nepisivo logorskog sveta. Pisanje je tu odgovor svedu posvemašnjeg utiranja tragova. Pisanje nam ništa ne nudi što bi bilo odbrana od logorskog sveta. Njegova nemoć ga, ipak, izdvaja; oslobađa nas svega što je između nas i naše neuništive želje da ostavimo traga o sebi i svom postojanju. Pisanje se, takvo, seća za nas onoga čega se, u nespokojnom bolu, ne odvažujemo da se setimo, i što nećemo da znamo, što osećamo gotovo kao prinudu zaborava da bismo živeli. Ne, naš opstanak je vezan za pisanje u meri u kojoj život ne može bez sećanja, ma koliko u zaboravu video svoj uslov. . . Kad se ne usuđujemo da rekemo gde nas boli, od čega umiremo, da pustimo glas iz muka u hropcu, nemoć pisanja, noseći se s vezanošću našeg jezika, s presećenošću daha, odjednom trijumfuje i saopštava ponešto, od onoga za šta smo verovali da nikome nismo kadri reći. U tragu pisanja sazda se utrti tragovi, sakuplja razvejani pepeo, i kosti iz logorskog sveta nam tada kazuju kako im je bilo i čije su. Ništa ne saznajemo, ali putem pisanja nam je rečeno.

Napomena priređivača

U tome, ukratko, počiva moje viđenje logoraških svedočanstva, **primarne literature**, koje zovem književna logorologija. U nju sam, sada, spreman da uključim i naknadna istoričarska, i refleksivna, i književna istraživanja kada pokušavaju da

shvate neshvatljivo, da misle i dokumentuju užas uprkos njegovoj neizrecivosti.

Osim davnašnjih i povremenih pokušaja, počev još iz vremena kada sam bio urednik beogradskog Studenta (1970/71), prvi moj usredsređeni priređivački pokušaj pojavio se u beogradskom časopisu Delo (br. 4—5/1986), upravo pod zbirnim naslovom **Književna logorologija**. U nje-mu je pretežno problematizovan logorski svet onako kako su ga videli logoraši pisci (iz nacističkih, staljinističkih, južnoafričkih i južnoameričkih logora). Otada smo počeli dobijati u ruke svedočanstva i književne radove domaćih posleratnih logorskih žrtava. Za moj urednički projekat, tada, pojedini među njima koje sam znao i kojima sam se obraćao, još se nisu usuđivali da mi spremne svoj prilog. . . Sad, šteta. Tako bi, ali — srećom — ne bi nepopravljiva. U logorskom veku, šta god i kad god rekli o logorima, nikada nije kasno i ništa naodmet. U ovaj čas, i ova sveska **Polja** je takoreći neophodni nastavak predašnjeg projekta obelodanjenog u **Delu**. Time stvar nisam okončao. Predstoji zapravo bar još jedan izbor koji će predočiti izvesne, čini mi se, u mojim dosadašnjim izborima, zane-marene logorske sisteme i nedovoljno naglašena iskustva logorskog sveta. Ni tada, svakako, stvar nije okončana. Ona nije pitanje tehnike, niti može biti tehnički iscrpiva i završiva. Ona je pitanje morala istraživanja, morala u svakom pogledu, morala u pisanju, morala opstanka. Takva nema svoj konačni odgovor, niti se može predstaviti bez nesvodivog ostatka.

Izbor koji je pred vama sačinjen je prvenstveno, i razumljivo, od priloga samih logoraša i neposrednih žrtava. Oni su i najdragoceniji deo, osnova književne logorologije. Odmah ćete ih prepoznati. Njima sam pridodao, sem istoričarskih, u onome o čemu govore neophodnim, i nekoliko prijateljskih priloga koje smatram značajnim. . . Inače, svi dati radovi se kod nas uošte prvi put ovde pojavljuju.¹

Ne morate ni čitati; zagledajte se u fotografije. . . Svaka vidljiva tačka na njima boli. Iza svake je zaliha užasa. Udara nas po očima, a ako ne ustuknemo — sagoreva ih, osuđuje na nezlečivu nesanicu. Fotorealističko evidentiranje, i samo vid logorološkog pisanja, nabijeno je strahotnom sugestijom da to ne može biti a ipak — jeste. Boli nas samo bezimeno postojanje koje se graniči s nepostojanjem. Fotosi dece u logorima, slike malih samrtnika, ili već mrtvaca (ne tek sedmicama i mesecima, nego u većnosti bez ikakvog ukopa), znamo i da nam nije rečeno, jesu jedino što je ostalo od znakova da su nekada ta bića bila.² Deca ne pripadaju nijednoj rasi, nijednoj veri (krštena ili nekrštena); ona su narod osim svih naroda, sunarodnici svih nas i celoga sveta,

jednostavna poezija bivstvovanja. Onda, dovedena u logore, rođena u logorima, držeći se za ruke, stiskajući pesničice, u grču za kapljom mleka, bi im oduzeto sve što nikada nisu ni stigli da dobiju. Hranjena su pomorom, lečena pomorom, učena pomorom, oblačena u pomor, i njihov identitet, čak i odojčadi koja ni vodu nikad nisu okusila, niti će ikada, bio je jedino pomor. Masakrirana, klana, trovana, trunula su potom, a i to »pomor« bilo je — pomor. Vidite li nešto drugo na slikama? Čast tih fotografija strave je u nepristrasnosti, u nevinosti svetla koje svedoči o mraku.

Gubila su jezik. Jezik je bio izgubljen u njima, u njihovom prvom i poslednjem plaču, koji opet nije bio plač kao svaki drugi nego — muklica u kojoj jezik ostaje mrtvoroden. Deca su ostajala bez reči; jedino, poneka, sada u slici. Sve je njihovo tu, u neispunjenoj mogućnosti, u mukama većim od svih njihovih životnih prilika, i od svih životnih prilika samo su muku spoznala. Nevinost njihova za koju sve vere govore da je jača od svega, da je od neba, prinošena je poput najčistije žrtve logorskom Bogu.³ Bila je od svega slabija. Neka uzme tada ceo svet za njihovu čednost. Vidimo je na slikama, obuzima nas. I vidimo da je u njoj ceo svet.

A vidite li slike hiljada i hiljada, desetina hiljada, stotina, onih od kojih ni slike nemamo Oni, goli, u hrpama na tavanima, u podrumima pavi-ljona, pred »raskužnim stanicama«, u logorskim domovima gde je sivo naj-sivije, bez piska,⁴ ni goli život nisu imali u dečjem logorskom svetu koji bi se mogao prokrijumčariti u nekom vidljivom tragu. Od tragova koji su nam pristupačni, kad kroz njihovu poslednju vidljivost data je injekcija smrti, od tih tragova onda smrt curi prema nama kao nešto crnobelo. Ona je, injektovana, smrt, crnobelo mleko koje moramo da posisamo mi, naoko izvan logora, kojima se čini da je s logorima zauvek svršeno, zagledani u logorske slike, umesto dece.

¹ Po rečima tadašnjih logorskih gospodara, internirani su »žitelji pogibeljni za [austrougarske] vojničke operacije«, na broju nekoliko stotina hiljada, »sakupljeni su taoci«, radi »samoodbrane«!

² Vid. tekst o koncentracionom logoru Pleternica, u *Zborniku radova s Međunarodnog naučnog skupa »Veležajnički proces u Banjoj Luci 1915—1916«, Bania Luka, 1986, str. 387—397.*

³ Da logorsko iskustvo nigde ne može biti zaludno posvedočavaju nam, od skorašnjih dela, za Japan, knjiga Džima Balarda, *Carstvo sunca*, a prošlogodišnji film Alana Parkera koji otkriva ali, začudo, donekle i zataškava — za SAD.

⁴ Na ovom mestu zahvaljujem Slavku Lebedinskom koji mi je u nekoliko momenata, prilikom priređivanja ovog temata, bio suruke.

⁵ Fotografije dece u ustaškim logorima, fotografije prizora iz specijalnih ustaških dečjih logora, priređivaču je, u velikom izboru, s potpisima, velikodušno stavio na raspolaganje *Dragoje Lukić*, istraživač genocida nad decom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Fotografije je tehnički pripremio za reprodukovanje u *Časopisu Dušan Knežević*, likovni umetnik fotografije.

Fotografije koje dočaravaju posleratni logor na otoku Sveti Grgur načinio je *Gradimir Ivanić*. Ostali, pak, fotoprilozi su iz arhiva priređivača.

⁶ Svaki raj je izgubljen već sa zločinom nad samo jednim jedinim nevinim. . . Tada nema oprostaja, kažu sva jevanđelja. . .

⁷ Takav sam utisak, inače, pobrao iz reči Jevgenije Ginzburg, u njenoj *Strojnoj putanji*. O dečjem zavodu kolimskih logora.